

Ірина КОСТЮК

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри історії і теорії мистецтва

МІФОЛОГЕМА: ІСТОРІЯ ПОНЯТТЯ В НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

***Анотація.** Аналізується використання терміна “міфологема” у культурологічних і літературознавчих працях, досліджується його смислове співвідношення з термінами “концепт” і “мотив”. Зачіпаються проблеми українського термінознавства у контексті лінгвокультурології як науки. Пропонується науково обґрунтоване визначення міфологеми та перелік функцій, які вона виконує в культурі.*

Ключові слова: міфологема, концепт, мотив, термінознавство.

Міф через свою символічність є зручною мовою для опису вічних моделей індивідуальної та суспільної поведінки, загальних законів соціального та природного космосу, він дозволяє вийти за соціально-історичні та просторово-часові межі задля виявлення “загальнолюдського” змісту. Упродовж усього ХХ ст. у світовій культурі спостерігається стійке зацікавлення міфологією, її можливостями та особливостями використання в різних сферах людської діяльності, наприкінці століття цей інтерес активізується. Багато дослідників намагалися пояснити цей феномен, але нам видається слушним пояснення Р. Барта, який стверджує, що “міф як жива пам’ять про минуле здатний вилікувати недуги сучасності” [1, 283].

Разом з активізацією інтересу до міфу спостерігаємо часте використання основних термінів і понять міфології як науки, інколи досить вільне й не завжди коректне. Так сталося з використанням терміна “архетип” (універсальні моделі несвідомої психічної активності, котрі спонтанно визначають людське мислення та поведінку), який науково обґрунтував і ввів у науковий обіг К.Г. Юнг, запропонувавши виділяти усього шість архетипів (Самість, Тінь, Аніма, Анімус, Персона, архетип Матері, архетип Немовляти [2]). Однак навіть побіжний перегляд культурологічних, філософських, мистецтвознавчих, літерату-

рознавчих досліджень кінця ХХ — початку ХХІ ст. доводить, що кількість усіляких архетипів уже вимірюється десятками (як і кількість понять, вкладених у зміст самого терміна).

Схожу ситуацію спостерігаємо з терміном “міфологема”, який в останні два десятиліття отримав активне використання в наукових працях. Мета пропонованого дослідження — визначити межі поняття “міфологема”, простежити побутування терміна в науковому дискурсі та виокремити його науково обґрунтовані дефініції.

Міфосоціологи визначали міфологеми як одиницю, що об’єднує не лише всі сфери культури, а й усі аспекти людини як соціокультурного феномена: “Міфологема — конкретно-образний, символічний спосіб відображення реальності — стає своєрідною формулою не лише сприйняття людиною довкілля в усіх його вимірах, а й формулою комунікативного символічного засобу встановлення зв’язку з універсальними цінностями, закодованими у міфотворчих актах, засобу гармонізації людини і природи, способу розуміння міфу як ключа до інтерпретації інших культурних явищ” [3, 83]. У практиці використання міфологеми наближається до філософії та теології. Від першої вона відрізняється меншою прив’язаністю до певного типу філософської системи, а від другої — вільною від догматичності.

Особливе значення поняття міфологеми має в літературознавстві, оскільки теоретичною основою багатьох літературознавчих розвідок стали психоаналітичні дослідження міфу та міфотворчості. У праці “Анатомія критики” Н. Фрай так визначає роль міфології в літературі: “Реалізм чи мистецтво відображення викликає реакцію: “Як це подібне до того, що ми знаємо!” Коли те, що написано, є таким, як те, що нам уже відоме, ми маємо світ поширеного порівняння або натяку на нього. Якщо реалізм є мистецтвом безумовного порівняння, то міф — мистецтво безумовної метафоричної ідентичності” [4, 114]. Засобом досягнення оцієї “метафоричної ідентичності” є міфологема, під якою в літературознавстві в широкому сенсі розуміється той мотив, образ, що зберігає свій міфологічний зміст.

Пошук архетипових основ творчості письменників, аналіз художніх творів з точки зору міфу набуває все більшої популярності, зустрічаємо праці, присвячені аналізу специфіки реалізації образів-міфологем у художніх творах, які поширені в художній літературі на рівні асоціацій з міфічними претекстами, алюзій, ремінісценцій тощо. Міфологема тут, як правило, розуміється як мотив міфу, його фрагмент чи частина, що знаходить своє відтворення в пізніх фольклорних і літературних творах. Міфологема, як і міф, є носієм важливого загальнолюдського досвіду, частково виражаючи більш загальний зміст архетипів. Отже, міфологема як певний образ є частковою щодо міфу, а міф є частковим щодо архетипу.

Однак докладніший аналіз цього терміна ускладнюється тим, що в сучасному літературознавстві немає чіткого наукового визначення самого міфу — одного з найбільш багатозначних понять сучасної мови, що використовується з різним смисловим наповненням у надзвичайно широкому діапазоні — від чистої вигадки до священної традиції. М. Еліаде з цього приводу справедливо зазначає: “Важко знайти таке визначення міфу, яке б прийняли всі вчені і водночас доступне і неспеціалістам. Міф є однією із надзвичайно складних реальностей культури, і його можна вивчати й інтерпретувати в найчисленніших і взаємно доповнюваних аспектах” [5, 73]. Незважаючи на це, феномен міфу таки структурують (зокрема, у філологічних науках) на категорії: міфологема, міфоморфема, міфема та міфонім. Виокремлення навіть кількох визначень міфологеми в різних науках доводить актуальність нашого дослідження — спостерігаємо надання терміну додаткових значень, а також накидання значень, зовсім йому не властивих.

Як уже зазначалося, сам термін “міфологема” запозичений з психоаналізу К. Юнга (уперше вжитий у розділі “Введення у сутність міфології”, що написаний у співавторстві з К. Керені [2, 5-31]), він став одиницею загальнонавчальної наукової лексики наприкінці ХХ ст. — час, коли в гуманітарних науках суттєво збагатилися терміносистеми, зважаючи на бурхливі події суспільно-культурного життя та величезну кількість західних теорій, раніше недоступних широкому науковому

загалом. Як слушно з цього приводу зауважує І. Дзюба, “в пострадянський світ усі ці теорії увірвалися єдиним потоком, викликавши, сказати б, штовханину на методологічному полі, хаос у поняттях і спокусу еклектики” [6, 7].

Вдало підсумовує юнгівське розуміння терміна дослідник Ю. Курята: “Міфологема — термін для позначення стійких і повторюваних конструктів народної фантазії, що узагальнено відображають дійсність у вигляді чуттєво-конкретних персоніфікацій, сутностей, одушевлених істот, що мислилися архаїчною свідомістю як цілком реальні” [7, 229]. У якості прикладів згадуються міфологеми Світового Дерева, Сакрального Шлюбу, Воскресіння та ін. Однак спостерігаємо синонімічне вживання понять “міфологема” та “мотив” — часто дослідники в назві статті вказують перший термін (він звучить таки “науковіше”), а вже в самому тексті використовують і перший, і другий як синоніми, хоча вартує ці поняття таки розмежовувати (не заперечуючи присутності певної синонімічності їх розуміння).

Академічні словники української мови слова “міфологема” не фіксують, а от у літературознавчих словниках і енциклопедіях цей термін зазначений, як і згадані раніше терміни “міфема” та “міфонім”. З-поміж знайдених визначень обираємо, на нашу думку, найбільш вмотивоване та науково обґрунтоване: “Міфологема — уламок міфу, міфема, яка втратила свої автохтонні характеристики та функції, залучена до фольклорного тексту, в якому сприймається як вигадка, образна оздоба чи сюжетна схема, що вже стала традиційною. Міфологема поширена в художній літературі на рівні асоціацій із міфічними претекстами, алюзій, ремінісценцій, цитат тощо” [8, 54]. Оскільки “міфологема” пояснено тут через “міфему”, вважаємо за потрібне подати визначення і цього терміна: “Міфема — найменший елемент, фундаментальний складник міфу, який використовують і в ньому, і в художній літературі; входить до складу системи світобудови, що відповідає уявленню людини, а не довкіллю, вважається справжнім, не фіктивним. Може набувати космогонічних, астральних, антропоморфних, тотемічних, анімістичних, ес-

хатологічних характеристик. Часто міфема пов’язана з художніми завданнями твору, наприклад, із використанням подвійної семантики, поєднанням раціональних та ірраціональних чинників...” [8, 54].

Визначення, здавалося б, вичерпні, однак аналіз праць доводить, що дослідники досить часто використовують термін “міфологема” як синонім до вже згаданого терміна “мотив” (це було об’єктом дискусії у фольклористів) і відносно нового терміна (у всякому разі, для вітчизняних наукових досліджень) “концепт” (у літературознавчих, фольклористичних і культурологічних працях). Вважаємо за потрібне розмежувати й ці поняття.

Термін “мотив” має довгу історію побутування в науці. Принаймні від XIX ст. його особливо часто використовували у фольклористиці, а найбільше його теоретичне осмислення запропонував ще О. Веселовський (є досить вичерпна стаття з цього приводу дослідника Б. Путилова [9]). Пояснювати значення розповсюдженого терміна, використання якого не викликає жодних застережень, не треба. Але оскільки поняття мотиву досить багатозначне (у всякому разі, науковці використовують його в різних значеннях), варто розглянути, наскільки мотив співвідноситься з міфологемою. Аналіз досить великої кількості праць, присвячених мотиву як науковому поняттю, дозволяє погодитися з багатьма трактуваннями, однак найбільш докладну та науково виважену характеристику цього поняття, на нашу думку, пропонує російська дослідниця Т. Іванова, вибудовуючи систему чотирьох елементів, з яких будується мотив: дія або стан, що визначають ту чи іншу сюжетну ситуацію; мотивації та обставини, за яких відбувається дія; суб’єкт дії та об’єкт, на який вона скерована (тобто персонажі); образна система [10, 12-13]. “Мотивації, обставини, персонажі та образи складають безмежну багатоманітність мотивів, побудованих на основі досить обмеженої кількості міфологем” [10, 13], — стверджує дослідниця. Тому використовуючи термін “мотив”, слід пам’ятати про його складові.

Найраніша вітчизняна праця, у назві якої зустрічаємо термін “міфологема”, належить відомому українському фоль-

клористові В. Петрову — “Мітологема “сонця” в українських народних віруваннях та візантійсько-гелліністичний культурний цикл” [11] (тут розглядаються всі міфологічні уявлення про сонце, засвідчені в українському фольклорі). З використанням цього терміна все складніше, аніж з терміном “мотив”, оскільки слово з’явилося в контексті наукового мовлення, однак там рідко використовувалося. Наприкінці 1980-х термін став популярним у суспільній лексиці (міфологема Сталіна, міфологема Гітлера, міфологема Мазепи, міфологема жіночності, міфологема смерті в проблемному полі візуальної культури, соціальні міфологеми масової свідомості, навіть українська мова як міфологема “українського проекту” та ін.). Ось чому знову активізувалося використання терміна у сфері гуманітарного знання, почали виділяти міфологеми у творчості окремих письменників і навіть окремих стилів (наприклад, для модернізму — міфологеми Гори, Вежі, Дзеркала, Лабіринту та ін. [12]), хоча в багатьох випадках коректніше було б використати термін “мотив”.

Побутування міфологеми в культурі виявляється у виконанні певних функцій: пізнавальна (у якості так званого апріорного аргументу — причин або прислів’я), аксіологічна (саме в міфологемі фіксується відбір інформації, необхідної для саморозвитку соціуму), номінативна (обживання світу в іменах, реформування світу через перейменування), комунікативна (міфологеми в якості “слів” словника спілкування), регулятивна (образ заборони-дозволу, відносин обміну та конкуренції), естетична (вкрай важлива, оскільки в міфологемах відпрацьовані правила поєднання елементів і режими володіння виражальними можливостями мовної та культурної архаїки).

Тепер перейдемо до з’ясування значення ще одного терміна, що співвідноситься з міфологемою. Це концепт — поняття, що набуло відносно широкого розповсюдження, навіть стало об’єктом вивчення в сучасних наукових дослідженнях, але все ще не має утвердженого та усталеного тлумачення. Можемо виокремити кілька базових визначень концепта, які мігрують з однієї статті в другу: “багатовимірне культурно-значуще соціопсихічне утворення в колективній свідомості,

що опредмечується в тій чи іншій мовній формі” [13, 6-7]; “термін концепт вживається при творенні художнього твору і стає інтелектуальним стрижнем, що з’єднує твір у формі образних знаків, а водночас є побудником творення символів, метафор, з’єднуючи невідповідні поняття в несподіваному ракурсі й тим наповнюючи твір поглибленим змістом. Це свідоме оперування культурним спадком попередніх епох через використання загальноприйнятих, загальнолюдських і національних смислів” [14, 91].

Учений С. Аскольдов, один з перших російських дослідників поняття, виділяє дві групи концептів — пізнавальні та художні, де концепт пізнання виражає універсальну сутність, а художній концепт — індивідуально-особистісне сприймання та відображення. Останній дещо розмитий і психологічно складніший: комплекс понять, уявлень, почуттів, емоцій [15, 267]. За логікою такого визначення виходить: що багатший культурний та емоційний досвід художника, то глибший та ширший його художній концепт, а своєрідність створення картини світу в літературному творі залежить від вибірковості бачення цього світу — одні реалії письменник зображає, інші відкидаються з розгляду, одні типи стосунків виділені, а інші залишаються поза увагою. Художній концепт значно інформативніший від пізнавального, оскільки, окрім самого поняття, він індукує в нашій свідомості додаткові асоціації.

Таким чином, можемо вважати, що концепт творчо репрезентується різноманітними образами, у художньому тексті реалізується в мовленні, у мистецтві — через конкретні образи, та закріплюється в культурних традиціях. Естетичну цінність концептів визначає їхня здатність до художньої асоціативності. Культурні концепти — це, передусім, ментальні сутності, у яких відображається “дух нації”, що визначає їхню антропоцентричність — орієнтованість на духовність, суб’єктивність, соціальність і, що особливо важливо, особисту сферу носія етнічної свідомості.

Отже, концепт є складною структурою, яка становить синтез індивідуально-авторського розуміння з традицією його загальноприйнятого (інколи й вузько національного чи регіо-

нального) вживання, а також із загальнолюдською, первісно міфологічною моделлю світу. Ось чому можемо стверджувати, що поняття “концепт” співвідноситься з термінами “архетип” і “міфологема”. Зміст слова-концепту визначається всією сукупністю контекстів уживання і залежить від світоглядних доміант митця чи письменника. Міфологему можна трактувати як своєрідне продовження концепту, оскільки вона зберігає здатність функціонувати в множинній варіативності, у кожному конкретному випадку виражає стабільний зміст, пов’язаний з міфологічною свідомістю.

Оскільки межі аналізованих понять суттєво розмиті (від повної синонімізації термінів до кардинального розмежування), можемо говорити про недотримання основних вимог до терміна (а це загальноприйняті в науковому світі правила укладання дефініцій та закріплення їх за термінами): однозначність у системі конкретної мови, системність, мотивованість, поняттєва орієнтація, лінгвістична правильність, точність, закоріненість (впровадження), мовна орієнтація [16, 129-131].

Загальна проблема терміновживання (яку можна трактувати і як ознаку певної кризи термінологічної системи загалом) вже неодноразово зачіпалася у вітчизняному мистецтвознавстві, а особливо гостро — у літературознавстві: “Одними забуті причини й наслідки використання термінів, в інших елементарна безвідповідальність прикривається небажанням впасти в схоластику, треті взагалі несуть нове слово, не дбаючи, чи приживеться воно...” [17, 10]. Можемо також вказати на проблеми “інтуїтивного інтерпретаторства”, вільної термінотворчості, використання того чи іншого терміна в модифікованому значенні без пояснення сенсу, який в нього вкладається. Адже в розпорядженні будь-якого дослідника є величезна кількість праць з різними тлумаченнями того самого терміна (причому часто це праці відомих науковців), вимоги до наукових праць диктують необхідність чіткого тлумачення основних термінів і понять, що використовуються у тексті.

Ми мимоволі опиняємося в зачарованому колі — зобов’язані пояснити використані терміни, а чітких визначень у авторитетних джерелах нема, тому й з’являються все нові й

нові трактування тих самих понять. А між тим є давно визначені напрями роботи для будь-якої термінологічної системи: 1) лексикографічний — створення термінологічних словників; 2) уніфікація і стандартизація термінів; 3) створення карток і баз даних; 4) переклад термінів: буквальный, синонімічний, тлумачний, транслітераційний; 5) термінологічне редагування — основні вимоги до редагування наукового тексту; 6) організаційний напрям — видання спеціальних журналів з проблем термінознавства, проведення термінологічних конференцій [18, 155-156].

Звичайно, аналізовані терміни (міфологема, мотив, концепт) використовують не лише в літературознавстві, а й у інших сферах гуманітаристики, зокрема, у дослідженнях з культурології, філософії, мистецтвознавства, психології та ін. Наукові праці останнього десятиліття засвідчують стійке зацікавлення загальнонауковою термінологією, тісними взаємними зв’язками мови та культури, досить активно розвивається лінгвокультурологія — “комплексна наукова дисципліна про взаємозв’язок і взаємовплив культури та мови в її функціонуванні, що відображає цей процес як цілісну структуру одиниць у єдності їхнього мовного та позамовного (культурного) змісту за допомогою системних методів і орієнтовано на сучасні пріоритети, що відображають нову систему цінностей” [19, 47].

Слід зазначити, що в російській лінгвістичній літературі у 1990-х роках точилися дискусії з приводу використання термінів “концепт”, “лінгвокультурема” і “міфологема”, переможцем став перший термін, який за частотою використання значно випередив інші термінологічні новоутворення. Концепт є так званим “парасольковим” терміном, оскільки “вкриває” предметні сфери кількох наукових напрямів: “... когнітивної психології та когнітивної лінгвістики, що вивчають проблеми мислення і пізнання, збереження та опрацювання інформації, а також лінгвокультурології, визначаючись і уточнюючись у межах теорії, утвореної їхніми постулатами та базовими категоріями” [20, 7]. Поняття міфологеми, безумовно, також мало б стати об’єктом наукового зацікавлення лінгвокультурологів.

Один аспект чомусь залишається поза увагою науковців — міфологеми відображають специфіку суспільної свідомості, що формується ідеологією владних верств суспільства, і тому вони легко ідеологізуються, перетворюючись на ідеологеми. Простота, доступність об'єднують міфологеми та ідеологеми, що створює умови для їх трансформації та інтеграції (тому й зустрічаємо в культурологічних дослідженнях вже згадану “міфологеми Сталіна”, “міфологеми Гітлера” та ін., хоча тут доречніше вживати термін “ідеологема”). Ідеологізація міфологеми відбувається зазвичай через реалізацію образу якоїсь надзвичайної особистості під впливом масової культури, існують навіть універсальні ідеологеми, що мігрують з культури в культуру та сприяють глобалізації свідомості.

У пропонованій статті ми не намагалися дати вичерпні визначення понять, а прагнули встановити певні орієнтири, які б трохи допомогли студентам і молодим науковцям не розгубитися у величезному обсязі теоретичних понять і термінів, особливо тих, які останнім часом активно побутують. Отже, міфологема є одиницею міфологічної картини світу, реалізує концепти міфологічного мислення; містить стабільний зміст (цим наближається до алегорії); проявляє свої семантичні можливості і всередині заданої походженням змістової традиції (цим тяжіє до символу), і в поєднанні з іншими міфологемами; здатна формувати нові понятійно-образні композиції; міфологема — ціннісна форма культурної пам'яті, суспільного сумління, мета національного діалогу. Перелік міфологем обмежений: основні архетипи мислення і фантазії, лексикон соціального символізму, універсалії культури, центральні опозиції картини світу, хронотопи, космографічні моделі Універсуму, риторичні формули. Бачимо необхідність подальших досліджень — класифікація міфологем на основі аналізу просторово-часових і соціально-культурних відношень, основних напрямів переосмислення значення міфологем

1. Барт Р. Мифологии. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1996. — 312 с.
2. Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов. — Минск: Харвест, 2004. — 400 с.
3. Ортега-и-Гассет Х. Выбранные творения. — К.: Основи, 1994. — 420 с.
4. Фрай Н. Архетипный анализ: теория мифов // Слово. Знак. Дискурс. Антология мировой литературно-критической мысли / За ред. М. Зубрицької. — Львів: Літопис, 1996. — С. 111-135.
5. Элиаде М. Аспекты мифа. — М.: Академический проект, 2001. — 240 с.
6. Дзюба І. Метод — це насамперед розуміння // Слово і час. — 2001. — № 7. — С. 4-10.
7. Курята Ю.В. Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірн. наук. праць. — 2010. — Т. XII. Ч. 4. — С. 225-232.
8. Літературознавча енциклопедія: У 2 т. Т. 2 / Авт.-уклад. Ю.І. Ковалів. — К.: ВЦ “Академія”, 2007. — 624 с.
9. Путилов Б.Н. Веселовский и проблемы фольклорного мотива // На следие Александра Веселовского: Исследования и материалы. — СПб, 1992. — С. 74-86.
10. Иванова Т.Г. Мифологема и мотив (к вопросу о фольклористической терминологии) // Комплексное собиране, семантика, експериментальная текстология фольклора / Отв. ред. В.М. Гацак, Н.В. Дранникова. Вып. 2. — Архангельск, 2004. — С. 5-14.
11. Петров В. Міфологема “сонця” в українських народних віруваннях та візантійсько-гелліністичний культурний цикл // Етнографічний вісник. — 1927. — Кн. 4. — С. 88-119.
12. Едошина И.А. Художественное сознание модернизма: истоки и мифологеми / Дисс. на соиск. ... доктора культурологии. — Кострома, 2002. — 350 с.
13. Карасик В.И. Культурные доминанты в языке // Языковая личность: культурные концепты: сб. научн. трудов. — Волгоград-Архангельск, 1996. — С. 3-16.
14. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. — Запоріжжя: Прем'єр, 2008. — 332 с.
15. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антропология / Под ред. В.П. Нерознака. — М.: Academia, 1997. — С. 262-269.
16. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. — М.: Наука, 1989. — 246 с.
17. Клименко Б. Криза термінологічної системи українського літературознавства чи криза наукової свідомості літературознавців? // Слово і час. — 2001. — № 4. — С. 5-14.
18. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство: Підручн. для студ. гуманіт. спец. — Львів: Світ, 1994. — 216 с.
19. Вороб'єв В.В. О понятии лингвокультурологии и её компонентах // Язык и культура / Сост. С.Б. Бураго. — К.: Изд. дом Д. Бураго, 1993. — С. 42-48.
20. Воркачев Г.Г. Концепт как “зонтиковый термин” // Язык, сознание, коммуникация. — 2003. — Вып. 24. — С. 5-12.

Annotation

Kostiuk Iryna. Mythologema: the history of term in the scientific discourse. The using of term “mythologema” in the research of culture and literature is analyzed, its semantic correlation with terms “concept” and “motive”. Problems of Ukrainian terminology are analyzed in the context of linguoculturology as a science. The scientific definition of “mythologema” and its functions are proposed.

Key words: mythologema, concept, motive, terminology.

Аннотация

Косюк Ірина. Мифологема: история понятия в научном дискурсе. Анализируется использование термина “мифологема” в культурологических и литературоведческих трудах, исследуется его смысловое соотношение с терминами “концепт” и “мотив”. Затрагиваются проблемы украинского терминоведения в контексте лингвокультурологии как науки. Предлагается научно обоснованное определение мифологема и список ее функций в культуре.

Ключевые слова: мифологема, концепт, мотив, терминоведение.